

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

دانشگاه علم و فرهنگ

دانشکده هنر و معماری

پایان نامه جهت دریافت درجه کارشناسی ارشد پژوهش هنر

بررسی نماد شناسانه ی نقوش اساطیری ظروف نقره ای ساسانی

نگارش

شیرین صادقی باجگیران

استاد راهنما

دکتر عباس نامجو

پاییز ۱۳۹۲

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات و نوآوری‌های ناشی از تحقیق

موضوع این پایان‌نامه / رساله متعلق به دانشگاه علم و فرهنگ است.

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

دانشگاه علم و فرهنگ

دانشکده هنر و معماری

پایان نامه جهت دریافت درجه کارشناسی ارشد پژوهش هنر

بررسی نماد شناسانه ی نقوش اساطیری ظروف نقره ای ساسانی

نگارش

شیرین صادقی باجگیران

استاد راهنما

دکتر عباس نامجو

استاد مشاور

علی اصغر میرزایی مهر

پاییز ۱۳۹۲

تقدیم به :

پدرم

محمود صادقی باجگیران

به پاس زحماتش

تقدیر و تشکر:

وظیفه اخلاقی خود می دانم که از عزیزان گرانقدری که هرگز انوار دانش خود را از من دریغ نکرده اند تشکر و قدر دانی به عمل بیاورم:

از جناب دکتر عباس نامجو استاد راهنما ارجمندم و جناب استاد علی اصغر میرزایی مهر استاد مشاور گرانقدرم ، که با علم و دانش خود پیمودن این مسیردشوار را بر من هموار ساختند.

از جناب دکتر بهنام جلالی جعفری استاد عزیز و مهربانم که همواره در سختی ها یاری ده اینجانب بودند.

از جناب دکتر اخویان ، رئیس محترم دانشکده ، که هیچ گونه حمایتی را از بنده دریغ ننمودند.

از دکتر مهدی انصاری که در طی مسیر انجام این پایان نامه و مراحل ادامه تحصیل همواره مشوق ، راهنما و الگوی بزرگی برای این حقیر بودند.

از مادر مهربانم که همیشه امید زندگی ام است.

از محسن سرداریان به خاطر راهنمایی ها و کمک های شایانشان در تمام ادوار زندگی و تحصیلی.

از مهشید صادقی باجگیران ، خواهر مهربان و دلسوزم به پاس مهربانی های بی دریغش در زندگی.

و به یاد و احترام استاد عزیزم، مرحوم دکتر چمانی که یاد و خاطرشان همواره در قلب من و تمامی دانشجویانشان زنده و محترم خواهد بود.

و سایر عزیزانی که در این مسیر همواره و راهنما و همپای اینجانب بودند.

شیرین صادقی باجگیران

چکیده :

اساطیر و باور های دینی دو عنصر تفکیک ناپذیر هر جامعه انسانی می باشند که از اندیشه، احساسات و نگرش افراد آن جامعه سرچشمه می گیرند و آثار هنری، از ابتدای شکل گیری جوامع بشری، مهمترین تجلی گاه تفکرات انسانی محسوب می شدند. اسطوره، به دلیل داشتن لایه هایی تو در تو همواره از زبان نمادین برای برقراری ارتباط استفاده کرده است. لذا آشنایی با زبان نمادین اساطیر، کلید فهم باورهای اسطوره ای هر زمان و هر ملتی است.

امپراتوری ساسانی که حدوداً " ۴۰۰ سال طول کشید، توانست عنوان یکی از دو امپراتوری مهم جهان باستان را به خود اختصاص دهد. در سایه تمرکز قدرت و ایجاد حکومت مرکزی و دین واحد، هنر ایران باستان به اوج شکوفایی خود رسید. از آنجاییکه در دوره ساسانی برای اولین بار در تاریخ ایران باستان دین در نهاد حکومتی باز تعریف می شود. در این پژوهش سعی شده است تأثیر این نگرش دینی و سیاسی را در هنر این دوره به ویژه هنر درباری نقره کاری بررسی شود. تا بر میزان تأثیر باور های دینی و تبلیغات حکومتی بر هنر این دوران آگاهی بیشتر کسب شود، در این تحقیق تلاش شده ارتباط میان دین- دولت یعنی همان قدرت حاکمه درباری و نمود آن در هنر به عنوان یکی از ابزارهای تبلیغات و اشاعه سیاست های غالب حکومتی مشخص شود.

در این عصر نمادهای مذهبی و ملی به تعداد قابل ملاحظه ای در آثار هنری، به ویژه هنر فلز کاری، به عنوان نوعی تبلیغات سیاسی و دادن مشروعیت الهی به پادشاهان این سلسله مورد استفاده قرار می گرفته است.

کلید واژگان:

اسطوره، نماد، هنر ساسانی، فلز کاری ساسانی، ظروف سیمین

فهرست مطالب:

صفحه

عنوان

فصل اول: کلیات و طرح تحقیق

- ۱-۱- بیان مسئله..... ۱
- ۲-۱- پرسش های تحقیق..... ۲
- ۳-۱- فرضیات..... ۳
- ۴-۱- اهداف و ضرورت انجام تحقیق..... ۳
- ۵-۱- پیشینه تحقیق..... ۴
- ۶-۱- روش شناسی..... ۵

فصل دوم: ظهور امپراتوری ساسانی و ساختار سیاسی، اجتماعی، مذهبی و هنری آن دوران

- ۱-۲- عوامل و زمینه های پیدایش امپراتوری ساسانی..... ۷
- ۲-۲- مختصری بر اوضاع و احوال سیاسی دوره ساسانی..... ۱۲
- ۳-۲- ساختار اجتماعی دوره ساسانی..... ۱۴
- ۴-۲- دین در دوره ساسانی..... ۱۶
- ۵-۲- هنر و جایگاه آن در عهد ساسانی..... ۲۴
- ۱-۵-۲- معماری..... ۲۸

۲۸..... نقاشی-۲-۵-۲

۲۹..... ادبیات-۳-۵-۳

۲۹..... مجسمه سازی و نقوش برجسته.....-۴-۵-۲

فصل سوم: اسطوره و باور های اساطیری در ایران عصر ساسانی

۳۲..... مقدمه.....-۱-۳

۳۳..... ریشه و معنای واژه اسطوره.....-۲-۳

۳۶..... اهمیت اسطوره.....-۳-۳

۳۷..... ضرورت شناخت اساطیر.....-۴-۳

۳۹..... نماد.....-۵-۳

۴۲..... اساطیر ایرانی و منابع شناخت آنها.....-۶-۳

فصل چهارم: تاریخچه فلزکاری و بررسی و تحلیل و طبقه بندی نمونه هایی از ظروف نقره ساسانی

۴۶..... فلزکاری و ظروف فلزی.....-۱-۴

۴۸..... انواع ظروف رایج در دوره ساسانی.....-۲-۴

۴۸..... بشقاب های مدور.....-۱-۲-۴

۴۸..... کاسه.....-۲-۲-۴

۴۹..... گلدان ها.....-۳-۲-۴

- ۴۹-۴-۲-۴..... ابریق
- ۴۹-۵-۲-۴..... ریتون
- ۵۰-۳-۴..... روش های متداول نقره کاری در عصر ساسانی
- ۵۱-۴-۴..... نمونه ظروف نقره ساسانی و نماد شناسی آنها
- ۵۲-۱-۴-۴..... ظروف با نقوش اساطیری حیوانی
- ۶۲-۲-۴-۴..... ظروف با مضامین اساطیری و نقوش انسانی
- ۷۰-۳-۴-۴..... صحنه های شکار همراه با نماد هایی از اساطیر
- ۷۶-۴-۴-۴..... تصاویری با محوریت بزم به همراه نمادهای اسطوره ای
- ۷۹-۵-۴-۴..... تصاویر مربوط به اعطای منصب
- ۸۱-۵-۴..... نتیجه گیری

فصل پنجم : ضمائم و تصاویر

- ۸۸-۱-۵..... چند نمونه دیگر از ظروف مربوط به این دور
- ۱۰۶..... فهرست منابع فارسی
- ۱۱۰..... فهرست سایت های اینترنتی

فهرست تصاویر

عنوان	صفحه
تصویر ۱-۲: نگاره شاهپور در نقش رجب.....	۱۲
تصویر ۲-۲: نگاره کرتیر در نقش رجب.....	۱۴
تصویر ۳-۲: پلاک نقره با تصویر زروان.....	۱۷
تصویر ۴-۴: دیس نقره با طرح گراز.....	۵۳
تصویر ۵-۴: بشقاب نقره با طرح خروس.....	۵۵
تصویر ۶-۴: دیس نقره با طرح اسواستیکا.....	۵۷
تصویر ۷-۴: جسم تزئینی به شکل سر شیر.....	۵۹
تصویر ۸-۴: خدای زروان.....	۶۱
تصویر ۹-۴: زاده شدن خدای میترا.....	۶۳
تصویر ۱۰-۴: بشقاب با طرح جوانان برهنه و اسب بالدار.....	۶۴
تصویر ۱۱-۴: جام با طرح آناهیتا.....	۶۷
تصویر ۱۲-۴: بشقاب با طرح زن و عقاب.....	۶۸
تصویر ۱۳-۴: بشقاب با طرح شکار.....	۷۱
تصویر ۱۴-۴: بشقاب با طرح بهرام گور.....	۷۳
تصویر ۱۵-۴: بشقاب با طرحی از تجلیل مقام شاه.....	۷۵
تصویر ۱۶-۴: بشقاب با طرح شاه و ملکه.....	۷۷

- تصویر ۴-۱۷: بشقاب با طرح بزم..... ۷۸
- تصویر ۴-۱۸: بشقاب با طرح عنقا..... ۸۰
- تصویر ۵-۱۹: گلدان با طرح گل و مرغ و انسان..... ۸۸
- تصویر ۵-۲۰: بشقاب با طرح دیونیسوس..... ۸۹
- تصویر ۵-۲۱: بشقاب با قوچ و درخت..... ۹۰
- تصویر ۵-۲۲: بشقاب با طرح شکار..... ۹۱
- تصویر ۵-۲۳: بشقاب با طرح بز درخت زندگانی..... ۹۲
- تصویر ۵-۲۴: بشقاب با طرح رزم..... ۹۲
- تصویر ۵-۲۵: جام با طرح زنان رقصنده..... ۹۳
- تصویر ۵-۲۶: کاسه با طرح گاو و شیر..... ۹۴
- تصویر ۵-۲۷: گلدان با طرح دو شیر..... ۹۵
- تصویر ۵-۲۸: بشقاب با طرح شکار..... ۹۵
- تصویر ۵-۲۹: بشقاب با طرح شکار..... ۹۶
- تصویر ۵-۳۰: بشقاب با طرح شکار..... ۹۶
- تصویر ۵-۳۱: کاسه با طرح آناهیتا..... ۹۷
- تصویر ۵-۳۲: احتمالاً خدای تیشتر..... ۹۷
- تصویر ۵-۳۳: بشقاب با طرح ببر..... ۹۸
- تصویر ۵-۳۴: بشقاب با طرح شیر ماده..... ۹۸
- تصویر ۵-۳۵: بشقاب با طرح طاووس..... ۹۹

تصویر ۳۶-۵ : بشقاب با طرح خدای ماه ۱۰۰

تصویر ۳۸-۵ : ریتون..... ۱۰۱

تصویر ۳۹-۵ : بشقاب با طرح بز ئ درخت..... ۱۰۳

تصویر ۴۰-۵ : بشقاب با طرح عقاب و نقوش رومی وار..... ۱۰۴

تصویر ۴۱-۵ : بزم ۱۰۵

مقدمه:

نماد بیشتر بر مفاهیم انتزاعی و بر خواسته از ناخودآگاه تاکید دارد تا منطق خودآگاه و متفکرانه. نماد به شکل غیر مستقیم ما را به شناخته مدلول خود هدایت می‌کند، زیرا انسان برای بیان و تعریف مستقیم مدلول عبارت رسا و وافی در اختیار نداشته. نماد از تصویری محسوس و شناخته شده به امری متعالی و مبهم می‌رسد و با اینکه مفهومش بارها و بارها گشوده میشود، اما همچنان زنده باقی میماند. اسطوره اساسی ترن جایگاه ظهور نماد است، ماهیات اسطوره چنان است که جز با نماد توضیح داده نمی‌شود.

نماد سه خصوصیت بارز دارد: ۱- طبیعی است، ۲- قراردادی است و ۳- تکرار پذیر است. اسطوره با مشخصات کاربردی نماد مطابقت داشته و به گونه ای پس از زمانی که بشر زندگی هوشمندانه خویش را باز می‌یابد همراه با نماد و مذهب و سایر عوامل زندگی اجتماعی، به نظام زندگی افراد قدم می‌گذارد. بهترین راه شناخت نماد، شناخت نحوه برخورد تمدن‌های سنتی با نماد و مفاهیمی است که از نماد در میافته اند، زیرا در این جوامع نماد تنها کلامی موجز و مجمل نیست بلکه مناسبات و ارتباطات بین دال و مدلول، انسان و ایزد و... را تعریف می‌کند. شاید بتوان به صراحت راجع به هنر ایران این نظر را داد که هنری است نمادگرا و کارکرد نماد را در رشته های متفاوت هنری ایران به وضوح می‌توان دید. این وجه و مشخصه هنر ایرانی ارتباط آن را با اسطوره و مفاهیم اسطوره ای تقویت نموده است.

اسطوره آینه تمام نمای زندگی ملت‌ها است. آنجا که تاریخ گنگ و بی صداست اسطره سخن گوی جان‌ها و دل‌ها است. اساطیر آینه‌هایی هستند که واقعیت‌هایی را از گذشته‌های دور در دسترس

آدمیان میگذارند تا با بررسی این اساطیر و مکنونات موجود در گفتمان یک دوره بارز شود. دین‌ها و اعتقادات باستانی هر ملتی از چشمه‌های زلال اسطوره‌ها و نمادها سیراب میشود. هر مجموعه از اساطیر در واقع مجموعه‌ای از نمادها است که در اصل در راستایه تایید ایدئولوژیک نظام حاکم زمان به وجود آمده است. ایران کشوری است با قدمت فرهنگی بالا که گنجینه‌ای غنی از اساطیر را در دل خود جای داده است. این اساطیر در طی گذر زمان به فولکلور و داستان‌های محلی تبدیل شده اند، اما از آنجایی که در ایران ، در دوره ساسانی برای اولین بار دین رسمی میشود، داستان‌های ادبی و نقوش ثبت شده موجود از این عهد، خواستگاهی اساطیری دارند که باورهای آیینی و دیدگاه کلان فرهنگی یک عصر را نشان می دهند. برای نیل به کارکرد اساطیر و تأثیراتی که بر هنر یک دوره گذاشته است نیازمند آن هستیم که تحلیلی نماد شناختی داشته باشیم که مسیر را برای درک مدل‌های متعالی دال‌های آن دوره هموار تر سازد و می توانیم به رابطه بین دانش فرهنگ و قدرت و آیین‌های موجود پی ببریم.

دورهٔ ساسانی را می‌توان یکی از درخشان‌ترین دوره‌های فرهنگ و هنر ایران دانست . معماری بی نظیرش و سایر مصنوعات آن نیز نشان بارزی از فرهنگ متعالی این عصر است که رابطهٔ تنگاتنگی با آداب و رسوم و اعتقادات مردم دارد. در هنر ساسانی اندیشهٔ مذهبی به نحو دقیقی مجسم شده به طوری که بررسی و پژوهش در این باب در نهایت به نماد شناسی مذهبی می‌انجامد. هنر ساسانی نمودار احترام و تعلق خاطر ساسانیان به دین زرتشت و مزدیسنا است .

نقره‌های ساسانی با تکنیک‌های متنوعی ساخته می‌شده و در بر دارنده نقوشی متنوعی بوده است . برخی از این نقوش مربوط به بار عام ، صحنه شکار، مضامین اساطیری است که همه در بر دارنده نمادهای اساطیری فراوانی هستند. به این خاطر هدف این تحقیق، تلاش برای نماد شناسی دقیق

این نقوش است تا شاید بتوان به درک عمیق تری از عظمت و شکوه فرهنگ باستانی ایران زمین رسید.

متأسفانه مشکلات فراوانی در زمینه دسترسی به تصاویر ظروف، به علت نگهداری اغلب آنها در موزه های خارجی و یا مجموعه های خصوصی وجود داشت که این امر سبب حذف تعداد زیادی از تصاویر از مجموعه گشت.

فصل اول

کلیات تحقیق

۱-۱ بیان مسئله:

درک و باور جهان بینی اسطوره ای برای انسان عقل گرای بعد کانت و دکارت و به عبارتی انسان مدرن امروزی کاری است بس دشوار، اما باید در حین بررسی اساطیر این نکته را مد نظر داشت که اساطیر برای انسان هایی که در دوران اسطوره باوری می زیسته اند؛ تنها مجموعه ای از داستان های مینوی مربوط به زندگانی خدایان نبوده بلکه جهان بینی بوده که بر اساس آن دنیای خود را تبیین می کردند و عمیقاً به آن ها باور داشتند. در دوره ساسانی با پیوند دین و دولت نقوش و تصاویر اسطوره ای علاوه بر کارکرد های دینی گذشته خود نقش جدیدی را نیز بر عهده گرفته و نقش و کارکرد سیاسی نیز می یابند. از آنجایی که این باور ها و نقوش از محبوبیت عمومی بر خوردار بوده اند ، برای مدت طولانی کارکرد خود را حفظ می کنند و تأثیرشان در سطوح مختلف و لایه های اجتماعی مختلف هر جامعه ای به راحتی قابل مشاهده است.

آثار هنری مهمترین تجلی گاه تفکرات جوامع انسانی محسوب می شوند که از گذشته های بسیار دور نگاره هایی را در ارتباط با اساطیر و باور های دینی به همراه داشته اند.

امپراطوری ساسانی از دوره های درخشان هنری ایران محسوب می گردد و ما شاهد رشد و شکوفایی چشمگیری در هنر های مختلف دوران به ویژه نقره کاری هستیم که کاردی تبلیغاتی نیز داشته اند . نقوش به کار رفته داری بار نمادین و لایه های تو در توی معنی می باشند به همین خاطر در این پایان نامه تلاش شده تا با بررسی نقوش اساطیری به کار رفته بر روی این ظروف بتوان به لایه های عمیق تری از معانی آنها دست یافت و درک بهتر و عمیق تری از شکوه و عظمت فرهنگ ایران باستان دست یافت . در این پایان نامه تلاش شده تا ضمن بررسی این مضامین به سوالات زیر نیز پاسخ داد

۱-۲ پرسش های تحقیق:

۱ - صحنه‌های به کار رفته در نقوش ساسانی دارای چه مضامینی است و این مضامین چه ارتباطی با اساطیر آن عصر دارد؟

۲ - نقوش نقره ای ساسانی از چه بار و نمادهای اساطیری برخوردار هستند؟

۱-۳ فرضیات:

۱ - عمده مضامین به کار رفته در نقره‌های ساسانی اساطیری است و دارای بن مایه های نماد شناسانه است. این مضامین را می‌توان در سایر هنرهای این دوره نیز جستجو کرد.

۲ - نقوش نقره‌های ساسانی عموماً از نمادهای اساطیری که در تاریخ ساسانیان مشاهده میشود برخوردار است. و این داستان های اساطیری در ریشه‌های دینی ساسانیان تنیده شده است .

۱-۴ اهداف و ضرورت انجام تحقیق:

با مطالعاتی که بر روی کتب موجود به زبان فارسی در باب نمادهای اسطوره‌ای مانند ، فرهنگ نگارهای نمادها در هنر شرق و غرب، جیمز هال ، ترجمه خانم رقیه بهزادی و فرهنگ نمادها اثر ژان شوالیه ، آلن گربران ، ترجمه خانوم سودابه ُ فضائلی و فرهنگ نمادهای سنتی اثر جی.سی. کوپر ترجمه ملیحه کرباسیان داشتم متوجه جای خالی بزرگ اساطیر بین‌النهرینی و به ویژه ایرانی و اسلامی در این باب گشتم، هدف از انجام رساله پیش رو تلاشی است در راستای کسب شناختی دقیق و عمقی از اساطیر این دیار کهن، و در نتیجه شناخت بهتر ریشه های فرهنگی که یدی طولی دارند و همچنان هم آثارشان در زندگی روزمره انسان امروزی قابل مشاهده است. علاوه بر آن یکی

دیگر از وجوه تمایز این رساله در این نکته است که سعی شده نقش ادیان پیشا زرتشتی و باورهای وارداتی را از تمدن های دیگر را نیز مد نظر داشته باشد و این تأثیر و تأثر های بینا فرهنگی را آشکار سازد. لذا امیدوارم این تحقیق تا حدی بتواند راه را برای آشنایی با این فرهنگ عظیم هموار سازد.

۱-۵ پیشینه تحقیق:

در دهه های اخیر موضوع اساطیر و شناخت ریشه های آنها، موضوعی شده است که بسیاری از متفکران و باستان شناسان را به خود جلب کرده است. خوشبختانه این موضوع در ایران هم بسیار مورد استقبال واقع شد و مقالات و کتب بسیاری در این زمینه به رشته تحریر در آمده که از ای میان می توان به نمونه های زیر اشاره کرد:

۱- در باره چند مهرنوشته و سکه نوشته ساسانی و عرب ساسانی، حسن رضائی با غبیدی،

موضوع این پایان نامه بررسی نوشته های روی دو مهر ساسانی و سه سکه عرب ساسانی

است. که در آن به مقایسه ای تطبیقی دست زده شده است

۲- بررسی نقوش منسوجات در دوران هخامنشی، اشکانی و ساسانی، بی بی زهرا موسوی، حبیب الله آیت اللهی، در این رساله به طیفی عظیم از آثار پرداخته شده است و چند دوره تاریخی را با ویژگی های بسیار متفاوتی در یک مجموعه جمع آوری کرده اند.

۳- پادشاهی پوراندخت ملکه ساسانی و پژوهشی درباره ی سکه های زمان او - خان بابا بیانی. در این مقاله صرفاً و به نحو دقیقی به سکه های یک دوره کوتاه (بازه زمانی محدود) پرداخته شده و تنها نقوش روی سکه مورد نظر بوده است .